

TURSKA TEMA U PREPORODNOJ DRAMI

Davor Dukić

I. U razdoblju ranog novovjekovlja (16.–18. st.) turska se tema u najvećoj mjeri uvukla u stihovno–narativne žanrove, zatim u pučku historiografiju, sporadično i u lirsko pjesništvo, te samo u nekoliko izuzetnih slučajeva i u dramske tekstove. *Osmanščica* Ivana Tomka Mrnavića jedini je pravi primjer dramske obrade turske teme u spomenutom razdoblju. Na razini povijesne pozadine dramske radnje Turci su prisutni i u Lucićevoj *Robinji*, a na razini komičnog govora (kvazi)muslimanskih likova pretrpanog turcizmima i frazeologijom junačke epike u komediji Marina Držića *Tripče de Utolče (Mande)* i sedamnaestostoljetnoj smješnici *Šimun Dundurilo*. Kad se tome pridoda i osamnaestostoljetna *slavonska Judita*, točnije njezin lakrdijski dodatak u kojem se Holoferno pretvara u Turčina i slavi pretežito gastronomsku stranu turskog hedonizma, obuhvaćeno je uglavnom sve što se dotiče turske teme u ranonovovjekovnoj hrvatskoj dramskoj književnosti.

Preporodno razdoblje donosi značajan kvantitativni pomak. Od ranih 30-ih godina kad je Đuro Matija Šporer napisao svog *Kastriotu Škenderbega* (objavljen 1849.), pa do Kukuljevićeva *Poturice* uprizorenog 1861., objavljenog 1867., napisano je više dramskih tekstova u kojima su Turci odnosno islamski svijet Balkana bitna tematska sastavnica.¹ Pored spomenutih, u vremenskom smislu okvirnih dramskih tekstova, tu su još: Ivan Kukuljević Sakcinski, *Juran i Sofija*

(napisano 1836./1837., objavljeno 1839.), Pjerko Bunić Luković, *Muhamed II. u Bosni* (objavljeno 1849., nakon piščeve smrti; napisano znatno ranije), Matija Ban, *Mejrima ili Bošnjaci* (objavljeno prvi put 1849., drugo izd. 1851.), Đuro Matija Šporer, *Car Murat II i republika dubrovačka* (napisano 1851./1852., objavljeno 1861.), Mirko Bogović, *Stjepan posljednji kralj bosanski* (napisano 1853./1854., objavljeno 1857.). Spomenuti treba još i tri Kukuljevićeva rada: preradbu Byronova *Gusara (The Corsair)*, objavljenu 1844., a prvi put uprizorenu 1847., zatim nedovršenu dramu *Skenderbeg* (vjerojatno iz 1840.) i neobjavljenu, ali u rukopisu sačuvanu dramu *Marula*, izvedenu 1879.

II. Već se iz naslovâ može ponešto zaključiti o prirodi dramskih svjetova ovog korpusa. Veći dio tekstova gradi svoj svijet na temeljima u literaturi već obrađenih većih ili manjih povijesnih događaja. Šporerove drame govore tako o Skenderbegovu zapovjedniku Musi i o bijegu srpskog despota Đurđa Brankovića u Dubrovnik i udaji njegove kćeri Mare za turskog sultana Murata II., Kukuljevićevi *Juran i Sofija* o bici kod Siska 1593., *Marula* o jednoj epizodi iz mletačko-turskog ratovanja u 15. stoljeću koju od Giovannija Sagreda preuzima i Kačić (SPH XXVII/1942., br. 51), te drame Pjerka Bunića Lukovića i Mirka Bogovića o padu Bosne. Iako se, dakle, sve upravo spomenute drame temelje na događajima historiografskog značaja, stupanj njihove povijesne vjerodostojnosti varira od Bogovićeve studiozne obrade do Šporerovih slobodnih preoblikovanja povijesnih u dramske sadržaje. Obojica autora poetički osviješteno postupaju s povijesnom dramskom građom; tako Bogović u predgovoru *Stjepana posljednjeg kralja bosanskog* nabraja svoje historiografske izvore (Vitezovića, Farlatija, Pejačevića i Raića), dok Šporer u predgovoru *Cara Murata II i republike dubrovačke* ističe kako drama nije povijest, pa se onda i Šporerov Murat II. poput njegova nasljednika Mehmeda II. u priči o padu Bosne, preobukao, ovaj put u turskog poslanika, i uvukao u Dubrovnik u namjeri da se pritiscima i lukavstvom domogne despota i njegove kćeri. Šporerova »pjesnička sloboda« završava naposljetku u pomalo alegorijskoj interpretaciji kasnije povijesne sudbine Dubrovnika i njegova balkanskog zaleđa; pravedni car zadivljen kršćanskom kreposti Dubrovnika ostavlja gradu slobodu i dobiva ruku despotove kćeri Mare, dopuštajući njezinu narodu očuvanje kršćanske vjere.

Ni tematski svjetovi preostalih dviju drama, *Mejrima ili Bošnjaka* Matije Bana i *Poturice* Kukuljević – Sakcinskog, uglavnom ne padaju ispod razine

povijesno vjerojatnog. U obje se drame tematizira položaj starog bošnjačko-muslimanskog plemstva u suvremenim društvenim okolnostima carskih reformi. Bosna je inače možda najzastupljeniji povijesni prostor u hrvatskoj preporodnoj književnosti. Mit o Bosni kao prostoru kršćanskih patnji pod turskom vlašću i o njezinu padu kao posljedici narodne (slavenske) nesloge s jedne je strane mogao biti dobra podloga za razvijanje slavenofilskih i antiturskih / antimuslimanskih ideologema, a s druge kao prostor egzotičnog susjedstva, mogao je potaknuti oblikovanje tematskih sastavnica u skladu s poetikom romantizma. Popularnost Bosne ukazuje i na pomak interesa hrvatske književnosti od prvotnog prema izvedenom (sekundarnom) značenju pojma Turci; naime, od »Osmanlijskih osvajača« u latinskim protuturskim govorima iz 15. i 16. st., kao i u djelima hrvatske književnosti s turskom temom u 16. i 17. st., prema značenju »poturčenih« slavenskih susjeda, koji se eksplicitnije pojavljuje u djelima Grabovca i Kačića, a dominira u preporodnom razdoblju. Preporod, naime, nije stvorio djelo poput *Osmana* ili još bolje *Osmanšćice*, koje bi se u cjelini fokusiralo u »pravi« turski svijet i pokušalo ga »iznutra« razumjeti. (No, i upravo spomenuta djela u hrvatskoj su književnosti ipak samo iznimke.) Ulogu barbarskih osvajača s Istoka u preporodnom su razdoblju ponijeli prije Mongoli nego Turci; dovoljno je prisjetiti se Demetrova *Grobničkog polja* i Kukuljevićevih drama *Stjepko Šubić ili Bela IV u Hrvatskoj* i *Poraza Mongola*. Slovak Ljudevit Štúr u eseju »Život naroda« objavljenom u *Kolu* 1847., u svojoj je pak klasifikaciji naroda strpao Mongole i Turke u isti koš označivši ih pukim osvajačima koji razvitku europske civilizacije nisu ni najmanje pridonijeli: »Kaogod skakavci po njivah, navaljivali bi ti divjaci na narode europske, i što god rukom domašili, proždiralu bi« (IV/1847., str. 28). Bosna, Turci i Mongoli čine tako tri komplementarne tematske cjeline hrvatske preporodne književnosti.

III. Dramski tekst, za razliku od narativnog, nema kategoriju propovjedača, a time ni aksiološko–ideološko središte teksta. Stoga se i tematsko–idejna analiza drame mora rukovoditi suptilnijim metodološkim postupcima. Ovdje će biti riječi samo o dvjema analitičkim težišnicama: dramskim likovima i oblicima neagonalne interakcije kršćanskog i turskog svijeta drame. Važnost kategorije lika za ovakav tip analize nije potrebno detaljnije obrazlagati, s druge pak strane, svako tematiziranje tolerantnog stava, idejâ suradnje i suživota kršćanskog i turskog svijeta, na pozadini njihove dominantne sukobljenosti i nepomirljivosti

u tekstovima od kraja 15. do 60-ih godina 19. st., predstavlja značajan tekstovni događaj, koji u pravilu donosi sa sobom unutar tekstovni (ideološki) komentar, te zahtijeva interpretacijsko kontekstualiziranje dovođenjem spomenutog motiva u vezu s ideologijama vlastitog teksta, korpusa sličnih djela, pa i čitavih razdoblja. Naposljetku, u ovakvom tipu tematske analize, za razliku od tradicionalnih pristupa, potpuno je nevažan estetički i književno-povijesni status djela, budući da se ono promatra isključivo kao izvor književnog predočivanja sastavnica povijesnoga svijeta. Stoga *Juran* i *Sofija* stoje u istoj ravni s primjerice nikada izvođenim Šporerovim dramama.²

III. 1. Naravno, u svim ovdje analiziranim dramama javljaju se likovi Turaka. Donekle je iznimka najstariji tekst, Šporerov *Kastriota Škenderbeg* u kojem »pravi« Turci djeluju izvan pozornice jer u popisu lica jedina su dva člana turskog tabora dvostruki prebjeg Musa i poturčenik Mustafa, pa naposljetku obojica završavaju u albanskom taboru. U preostalim je dramskim tekstovima koji obrađuju neki povijesni događaj u pravilu prisutan vodeći član turskog tabora: car Muhamed odnosno Mehmed II. u Bunić-Lukovićevoj i Bogovićevoj drami o padu Bosne, car Murat II. u Šporerovoj drami o despotovu bijegu u Dubrovnik, bosanski paša Hasan u *Juranu* i *Sofiji*. Postupci negativnog vrednovanja u najmanjoj mjeri pogađaju spomenute likove; štoviše, neki kao da nastoje konkretizirati usmenoepsku formulu o »čestitom caru«. To ponajprije vrijedi za Lukovićevu obradu teme pada Bosne. Njegov je Muhamed II. prikazan kao pravedan vladar koji osvećuje svog mučki ubijenog pobratima, bosanskog kralja Tomaša (Stjepan Tomaš), a ubija i svog pomoćnika, bosanskog vojvodu Radića (Radaka) jer to po Muhamedu zaslužuje svaki izdajica. Štoviše, o Muhamedu se pohvalno govori i iz usta kršćanskog lika Radivoja, brata i subojice kralja Tomaša, koji ističe da je turski sultan »drugi najmudriji i najznaniji čovjek među svijem sadašnjim kraljima« (IV, 8).

U povijesno analitičnijeg Mirka Bogovića Mehmed II. čini, naravno, isto; ubija posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića i izdajicu Radaka, no dramski tekst ne daje argumenata za interpretaciju tih radnji kao djela pravedne osvete. Bogović je uostalom, poput Štúra, u Turcima ponajprije vidio barbarske osvajače s istoka i uništavatelje europske civilizacije, pa u predgovoru drami govori o »crnoj tami turskog ropstva«, »gustom mraku barbarstva«, o »divljim azijskim ordijama«. Na istom mjestu raspravlja i o podobnosti ocubojice

Stjepana Tomaševića za glavnog junaka drame, a svoj potvrđan odgovor argumentira književnopovijesnim autoritetima: Sofoklovim *Edipom*, Euripidovim *Orestom*, Shakespeareovim *Macbethom* i *Richardom III.*³

Šporerov Murat II., poput Bunić–Lukovićeve Muhameda II., nastupa u finalu drame kao djelitelj pravde, priznajući svoj poraz odnosno poraz svoje prethodne uloge antagonista dubrovačke vlade, tobožnjeg turskog poklisara Abozara u Dubrovniku, koji je zapravo ispitivao i konačno se uvjerio u krepost Dubrovnika. Tako i on ulazi u red »čestitih« turskih moćnika u hrvatskoj preporodnoj drami.

Lik Hasana u Kukuljevićevoj *Juranu i Sofiji* nije od upravo spomenutih likova niži samo na staleškoj ljestvici; on je i lik koji uglavnom ne opravdava Sofijine nade o »blagorodnom neprijatelju« kako ga ona na jednom mjestu u drami naziva. Pa iako Sofijin odnos prema Hasanu i njezina intervencija kojom spašava Hasanov život mogu biti otvoreni različitim interpretacijama; sam je motiv milosrđa prema poraženom protivniku prije svega povod za eksplicitno iskazivanje ideje o etičkoj superiornosti kršćanskog, slavenskog svijeta: »Smart bi me bez svakoga milosrđa i pomilovanja stigla, da sam u ruke upao tvoje. — Nu ja sam Slavjan, ja sam karštinjanin, ter mi tako ćut i zakon zabranjuje nad bezoružnim se dušmanom osvetiti«, kaže Toma Erdödy (III, 12). Uostalom, valja to odmah naglasiti: od svih ovdje analiziranih drama, u Kukuljevićevoj *Juranu i Sofiji* ostvaruje se najizrazitije sotoniziranje Turaka. Oni su »dušmani«, »potlačitelji domovine«, oni su okrutnici koji, kako kaže Juran, a on je nositelj jednog od povlaštenih ideoloških glasova drame: »Hiljade bratje naše odvajaju u zvěrsko robstvo, pale sela i gradove, robe i plēne isto najmanje blago seljana, ter ubijaju i okretju pod mač sve što im pod ruke dojde; iste žene i nevinoga čeda u materinskoj utrobi ne štedi zvěrinska njihova bēšnoća.« (I, 2).⁴

U dvjema dramama s temom iz suvremenog bosanskog života, kako je već napomenuto, apostrofiraju se unutarmuslimanske podjele. U putopisu *Putovanje po Bosni godine 1843*. Ivan Franjo Jukić piše o netrpeljivosti Bošnjaka muslimana i Osmanlija u Bosni; Osmanlije Bošnjake smatraju polu–Vlasima, a Bošnjaci Osmanlijama prigovaraju da su se pokaurili primajući »odjeću i uredbe švapske tj. nizam« (regularnu vojsku, op. D. D.) (*Kolo V/1847.*, str. 4). Slične prigovore upućuju Osmanlijama i skorašnjim poturčenicima Đafir i Smajil, predstavnici starog bošnjačkog muslimanskog plemstva u Kukuljevićevoj *Poturici*. Njihov je antagonist, barem u dionici unutarmuslimanskog sukoba, Selim, nedavno

poturčeni kršćanin iz Dubrovnika, bezbožan i slavohlepan skorojević. Čitav niz bosanskih begova javlja se i u drami *Mejrima ili Bošnjaci* Matije Bana. Pa iako su na pozornici kao izravni antagonistički tabor prisutni samo likovi kršćanske raje, uglavnom hajduci, dramu prožima unutarmuslimanska podijeljenost, opiranje starih begova novim carskim reformama, njihova nevjerica u, na pozornici odsutnog, travničkog vezira. Zanimljivo je da se iz obaju tekstova mogu iščitati anticipacije ideja Josipa Eugena Tomića odnosno stanovite simpatije prema nositeljima konzervativnih vrijednosti u bošnjačko–muslimanskom svijetu. Tako Banov Ali–paša, vodeći lik iz begovskog tabora, nosi neke osobine arhetipskog lika pravednog vladara (ne osvećuje se raji zbog pogubljenja tridesetorice Turaka koji su oteli kršćanku djevojku), a Kukuljevićevi Đafir i Smajil pripomažu zasluženju propasti poturčenika Selima.

U cjelokupnom ovdje analiziranom korpusu javljaju se samo dva turska ženska lika, oba u Banovoj *Mejrimi*, naime naslovni lik, kći Ali–paše Visočkoga i njezina robinja, dakle pomoćnica, šerifa. Mejrima, smrtno zaljubljena u kršćanskog junaka Živana, ubija njegovu zaručnicu kršćanku Ljubicu, a kada vidi da neće izbjeći brak s nevoljenim muslimanom Osmanom, ispija otrov iz iste čaše iz koje je to učinila i njezina majka. Poput tamničareve kćeri iz narodne epike i ona želi pobjeći s dragim druge vjere; spremila je tri konja za bijeg, jednoga za sebe, drugoga za Živana, trećega za ukradeno blago, i spremna je, naravno, odreći se svoje vjere, kada vidi da njezin voljeni ne želi učiniti isto. Kad pritom Mejrima ne bi obrazložila svoju odluku, ovaj bi postupak bio samo jedna od nekoliko reminiscencija na narodnu epiku prisutnih u Banovoj drami, koje uostalom dobro korespondiraju s romantičarskim senzibilitetom drame. Mejrima, međutim, kaže kako njezina odluka proizlazi iz njezine ropske duše, iz duše koja robuje strastima, a ne duhovnim vrijednostima. Riječ »ropstvo« u upravo spomenutom značenju odlučujuće uloge tjelesnosti ili u doslovnom značenju neslobode ključni je pojam kojim se u preporodnim dramama iz usta kršćanskih likova prikazuje život turskih žena. Taj se stereotip javlja u Špererovu *Kastrioti Škenderbegu* (III, 4), te u Kukuljevićevima *Juranu i Sofiji* (I, 10), *Poturici* (III, 5) i obradi Byronova *Gusara* (II, 8).

III. 2. Tematiziranje odnosno problematiziranje neagonalnih dodira kršćanskog i turskog (muslimanskog) svijeta, dakle dodira koji isključuju motiv borbe, jedno je od središta ideološke komponente književnih tekstova s turskom

temom. U razdoblju ranog novovjekovlja ta se pojava najčešće ostvaruje motivom kršćansko–turske suradnje; primjerice u Vetranovićevim pjesmama o dubrovačkoj politici prema Turskoj ili u Barakovićevoj *Vili Slovinci*, gdje je ta tema ključna za razumijevanje naizgled nelogične sudbine poklisara livanjskog bega (teško kažnjenog tobože zbog bezazlene laži ili ipak zbog »izdajničkog« služjenja inovjernom moćniku?) odnosno »povlaštenog« položaja Đurđa Brankovića, kao jedine povijesne ličnosti u paklu. Sličnih motiva ima i u preporodnoj drami s turskom temom. To su ponajprije motiv suradnje, štoviše pobratimstva pretposljednog bosanskog kralja Stjepana Tomaša s turskim sultanom Mehmedom II., kojeg obrađuju Bunić–Lukovićeva i Bogovićeva drama o padu Bosne, te motiv suradnje travničkog vezira, kao izvršitelja sultanovih odluka, i kršćanske raje u Banovoj *Mejrimi*. Kako je već napomenuto, Bunić i Bogović na različit način obrađuju istu temu. U Bunićevoj drami odluka kralja Tomaša da se pobratimi s carem Muhamedom II. objašnjuje se isključivo kao politički čin i logičan kraljev potez usmjeren protiv »himbene« Ugarske odnosno kralja Matijaša Korvina. Bogović, međutim, već pri početku drame ističe osvajačke namjere Mehmeda II., pa Tomaševa odluka da se pobratimi s turskim carem, iako i ovdje implicitno argumentirana političkim razlozima predstavlja prije svega čin izdaje domovine. Nadređenost državnog razloga principima obiteljskog zajedništva pridaje ovdje motivu ocubojstva status istina tragičnog, ali ideološko–aksiološki gledano opravdanog čina.

U drami Matije Bana *Mejrima ili Bošnjaci* motiv suradnje bosanskog vezira odnosno sultana i kršćanske raje usmjerene protiv bosanskih begova dobiva iz usta hajdučkog harambaše Petka, ideološki povlaštenog lika, ocjenu suradnje s jednim vragom protiv drugog. Logika dramske radnje dovodi naposljetku do propasti te suradnje, do napada raje na visoke begove, do osvajanja Visokog, a u blago naznačenoj perspektivi, izvan granica dramskog teksta, i do sveopćeg ustanka raje protiv turske vlasti. Time je Petkova negativna ocjena ideje kršćansko–turske suradnje dobila definitivnu potvrdu.

Obrada motiva poturčeništva predstavlja još jednu značajnu komponentu teme neagonalnih doticaja kršćanskog i turskog svijeta. Šporerov *Kastriot* *Škenderbeg* tematizira nasilno poturčivanje; ovdje, dakle, nije riječ o neagonalnoj interakciji u pravom smislu riječi. Poturčenik Mustafa iznenada otkriva svoje kršćansko podrijetlo i brzo prilazi taboru svojih predaka. Kukuljevićev Selim iz drame *Poturica*, dragovoljni je poturčenik, izdajica roda i vjere *par excellence*,

pa njegovu završnom porazu, pored dvojice europskih konzula i brata mu, Dubrovčanina Trojana, s neskrivenim zadovoljstvom nazoče i dva konzervativna bošnjačka bega. Selim je i inače možda najdemoniliziraniji lik u ovdje spominjanim dramama. Šporerova i Kukuljevićeva drama, međutim, iako na različit način, ocjenjuju poturčeništvo kao ideološki neprihvatljiv čin, kao izdaju.

Istu ocjenu, ali podignutu na razinu cjelokupnog etnikuma donosi Kukuljevićev *Juran i Sofija*. U često citiranom, petom prizoru drugog čina prikazuje se turski tabor, u kojem Bošnjaci i Srbi čiste oružje pred bitku.⁵ Slijedi natpjevavanje vođe Bošnjaka i starog Srbina; prvi poziva u boj protiv Hrvata nazivajući ih dva puta dušmanima, dok drugi ističe zajedničko ilirsko podrijetlo i ne želi se sukobiti s »braćom«. Dvadesetak godina kasnije isti je autor u drami *Poturica* napisao posvetnu pjesmu Ivanu Mažuraniću i istakao da njegova drama slijedi misli autora *Smail-age*. Barem u ideološkoj komponenti nije se, dakle, ništa promijenilo u Kukuljevićevu opusu od ilirskih do nagodbenjačkih vremena; križ i mjesec i dalje se nepomirljivo bore. Ništa od već desetak godina starog načimanja trostoljetne paradigme obrade turske teme u djelima Luke Botića.

IV. Naposljetku evo i nekoliko sintetsko–hipotetičkih uvida.⁶ Neka opća mjesta u prikazu turskih likova u preporodnoj drami imaju svoje pandane i u starijoj hrvatskoj književnosti. Tema ropskog položaja turskih žena kroz motiv turskog mnogoženstva prisutna je tako već u posljednjim stihovima Gundulićeva *Osmana* (XX, stihovi 485–492), zatim u Grabovčevu *Cvitu razgovora* (SPH XXX/1951., str. 252) i slavonskoj *Juditi*. I ponešto vrijednosno neutralniji ili čak pozitivniji prikaz turskih sultana ima prilično dugu tradiciju /primjerice Sulejmana Veličanstvenog u Karnarutićevu *Vazetju Sigeta grada* /stihovi 882–889/ i Vitezovićevu *Odiljenju sigetskom* /prve tri nadgrobnice/. S druge strane motiv poturčeništva, iako u kontekstu ideologije katoličke obnove prisutan u Grabovčevu *Cvitu razgovora*, gdje se postupcima sotoniziranja pridodaje i poziv na obraćenje, tek će u preporodno doba postati ideološki potentan kao ilustracija turskog silništva (nasilno poturčivanje) odnosno narodne izdaje (dragovoljno poturčivanje). Isto tako i pojava socijalne stratifikacije turskih likova razlikovanjem starog (konzervativnog) i novog plemstva tipična je tema devetnaestostoljetne literature, što je i razumljivo s obzirom na onovremene političke prilike u Bosni. Ukratko, čini se da popularnost turske teme u preporodnoj drami i književnosti uopće nije već odavna mogla proizaći iz straha

od uspavanog bolesnika na Bosporu. Potakao ju je tek tada stvaran zanos za vlastiti rod, pa su se antiislamski i antiturski ideologemi uglavnom nalazili u susjedstvu s tada još uvijek slavenofilskim ideologemima (Š. M. Šporer, *Kastriota Škenderbeg*, I, 2; III, 4; isti, *Car Murat II i republika dubrovačka*, I, 1; II, 1; I. Kukuljević–Sakcinski, *Juran i Sofija*, III, 12; isti, *Poraz Mongola*, I, str. 67; isti, *Poturica*, II, 8). Kad se ovi posljednji, u okviru ideologije pravaštva, budu sveli na užu narodnu odnosno nacionalnu odrednicu, i turska će tema zadobiti drukčije konkretizacije.

BILJEŠKE

¹ U literaturi se katkad spominje i Kukuljevićeva drama *Dva brata ili Slaveni u Turskoj*, od koje su ostali sačuvani samo sedmi, osmi i deveti prizor drugoga čina objavljeni u *Domobranu*, II/1865., br. 296, 297 i 298. Usporedbom tih prizora s odgovarajućima u drami *Poturica* uočio sam vrlo mala odstupanja. Uz neke sasvim nebitne leksičke i frazeološke razlike, *Poturica* ima Vlatkov monolog sa stereotipnom idejom o ništavnosti sadašnjih naraštaja njegova naroda u usporedbi sa slavnim precima (II, 8), koji nedostaje u istom prizoru objavljenom u *Domobranu*. U *Domobranu* je, međutim, na kraju devetog prizora dodana davorija od sedam osmeračkih petostiha prožeta ideologemima južnoslavenske sloge u otporu protiv Turaka, koje nema u dvije godine poslije objavljenoj verziji drame. Može se, dakle, zaključiti da se pod naslovima *Dva brata ili Slaveni u Turskoj* i *Poturica* kriju dvije verzije iste drame.

² Estetički i ideološki redukcionizam često prisutan u domaćoj književnoj historiografiji naprosto je diskvalificirao, a onda i ignorirao najveći dio ovdje analiziranog korpusa. Primjer takvog ideološki jednostranog pristupa v. u raspravi Darka Suvina, »Norme hrvatske povijesne dramatike do 'Dubrovačke trilogije'«, *Forum*, br. 3, Zagreb 1971., str. 457–492. U njoj, naime, autor prema kriteriju društveno–kritičkog angažmana dramskog teksta i uloge puka u dramskoj radnji iz cjelokupne hrvatske devetnaestostoljetne drame kao pozitivan izuzetak pronalazi jedino Bogovićeve *Matiju Gupca*, a kao ilustraciju drugog, aposlutno dominantnog konzervativnog pola izdvaja Demetrovu *Teutu* i drame Franje Markovića. Zadaću popunjavanja književnopovijesne rupe ispunila je tek monografija Nikole Batušića, *Hrvatska drama od Demetra do Šenoa* (Zagreb 1976.), iako je već i poduži tekst Marijana Matkovića, »Hrvatska drama XIX stoljeća« u knjizi *Dramaturški eseji* (Zagreb, 1949., str. 151–237), kad se izljušti za ono vrijeme neizbježan ideološki balast, prilično cjelovit pregled devetnaestostoljetne hrvatske dramske književnosti. Od ovdje analiziranih autora u Matkovićevu je tekstu izostavljen Pjerko Bunić Luković, a u Batušićevoj knjizi Matija Ban.

³ Nikola Batušić dobro uočava da je jedna od temeljnih Bogovićeve ideje u *Stjepanu* ideja pogubnosti narodne (i kršćanske) nesloge (nav. dj., str. 125), o čemu uostalom pisac drame govori i u njezinu predgovoru. O slavenskom jugoistoku u vrijeme turskog prodora Bogović ističe: »Da su bile te države među sobom složne, moguće je, dapače vjerojatno, da bi se ipak bila turska sila razbila o čvrstom bedemu njihovog junaštva, ali, žalibože, svete sloge, bogom dane posestrime ljudske, nebi tada među timi državama, a kamo li u njima sámim, buduć se skoro u svakoj na pose velikaši a i narod prosti razvèrgoše na protivne stranke, radeć si međusobno o slobodi i glavi.« (str. III–IV). Potvrdu pretpostavci da bi »Bogoviću bilo draže stanje prešutne okupacije u Bosni i plaćanje danka, ali uz mogućnost nekih malih manevara unutar države, pomaka temeljenih i na pokojem nacionalnom pothvatu, no luda želja za posvemašnjom autonomijom, kada kod realizacije takvih namisli pada i država i najbolji ljudi u njoj« (Batušić, nav. dj., str. 127), moguće je naći u povijesno–društvenom kontekstu nastanka drame, kao i u piščevoj biografiji, no vrlo teško i u samom tekstu drame. Čini se, naime, da u vrijednosnom sustavu drame »Tomo Kristić–Ostojić, kralj bosanski« nije ni po čemu nadređen svome »naravnom sinu« i ubojici, Stjepanu.

⁴ S obzirom na to da je spomenuto sotoniziranje Turaka uglavnom smješteno u prostor političko–ideološkog govora likova, za koji se s pravom pretpostavlja da je Kukuljevićev dodatak u odnosu na vjerojatni predložak, nikad pronađenu, a samo po naslovu izvedbe u Karlovcu (1826. godine) poznatu dramu Lorenza Gindla, pitanje izvornosti *Jurana i Sofije* nije od odlučne važnosti za ovu analizu. O problemu izvornosti Kukuljevićeve drame, v. Batušić, nav. dj., str. 64–76.

⁵ Taj se prizor ne nalazi u Kukuljevićevoj njemačkoj verziji drame, a zasigurno ga nije imao ni Gindl; v. Batušić, nav. dj., str. 73–74.

⁶ Obrada turske teme u preporodnoj drami nije do sada bila predmetom zasebnih specijalističkih studija, te je ovaj pokušaj zapravo po mjestu u domaćoj književnoj historiografiji pionirski, a po dubini analitičkog zahvata negdje na razini »prethodnog priopćenja«. Ovdje zahvaljujem fondaciji RSS koja podupire moja istraživanja turske teme u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja, te je tako uvelike »skrivila« i ovaj izlet u susjedno razdoblje.